

SLOVENSKÁ ŠTATISTIKA a DEMOGRAFIA

SLOVAK STATISTICS
and DEMOGRAPHY

1/2015

ročník/volume 25

Recenzovaný vedecký časopis so zameraním na prezentáciu moderných štatistických a demografických metód a postupov.

Scientific peer-reviewed journal focusing on the presentation of modern statistical and demographic methods and procedures.

Článok/Article: 5

Typ článku/Type of article: vedecký článok/scientific article

Strany/Pages: 45 – 57

Dátum vydania/Publication date: 15. január 2015/January 15, 2015

Branislav ŠPROCHA

INFOSTAT – Výskumné demografické centrum v Bratislave

Prírodovedecká fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Katedra humánnej geografie a demografie

**REPRODUKČIA OBYVATEĽSTVA SLOVENSKA
POČAS DRUHEJ SVETOVEJ VOJNY
2. časť**

**REPRODUCTION OF THE SLOVAK POPULATION
DURING WORLD WAR II
2nd part**

ABSTRAKT

Hlavným cieľom príspevku je prezentovať charakter demografickej reprodukcie obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny. V druhej časti sa zameriame na plodnosť, úmrtnosť a populačné prírastky. Okrem toho sa tiež pokúsime porovnať charakter a intenzitu úmrtnosti a plodnosti s ostatnými európskymi štátmi počas druhej svetovej vojny.

ABSTRACT

The main objective of this paper is to present the character of the population reproduction in Slovakia during World War II. In this second part, we will focus on the process of fertility and mortality. In addition, we also try to compare the character and intensity of mortality and fertility with other European countries during World War II.

KLÚČOVÉ SLOVÁ

demografická reprodukcia, úmrtnosť, plodnosť, Slovenská republika, 1939 – 1945, druhá svetová vojna

KEY WORDS

demographic reproduction, mortality, fertility, the Slovak Republic, 1939 – 1945, World War II

1. ÚVOD

Obdobie druhej svetovej vojny predstavuje z pohľadu poznania charakteru demografickej reprodukcie na Slovensku pomerne neznámu a málo prebádanú oblasť. V predchádzajúcom príspevku sme sa zamerali na priblíženie problematiky dostupných údajov, charakteru situácie, v ktorej k reprodukcii dochádzalo, a čitateľovi sme tiež priblížili proces sobášnosti a rozvodovosti. Poukázali sme ďalej na to, že jedným z hlavných problémov nízkej znalosti populačného vývoja v tomto období sú predovšetkým dostupné údaje.

Hlavným znakom Slovenskej republiky (resp. slovenského štátu) vo vzťahu k reprodukcii vlastného obyvateľstva bola jednoznačne snaha o oživenie reprodukcie. Okrem politicky motivovaného pozadia je zrejmé, že vedúci predstavitelia reagovali na výrazný pokles plodnosti v medzivojnovom období a tiež nepriaznivé úmrtnostné pomery, najmä z pohľadu dojčenskej a detskej zložky.

Snahou tak bolo vrátiť ženy do domácností; oslavované boli predovšetkým rodiny s väčším počtom detí. Môžeme preto povedať, že oficiálna populačná politika mala jednoznačne prorodinný a pronatalitný charakter [pozri 3, 19, 20, 30]. Okrem celého komplexu podporných opatrení nástrojom na dosiahnutie uvedených cieľov boli aj reštrikčné opatrenia, ktoré úplne zakazovali interrupcie a tiež šírenie, propagáciu a predaj antikoncepčných prostriedkov [bližšie pozri 30]. Po upokojení napätej politickej a spoločenskej situácie v rokoch 1938 a 1939 skutočne môžeme vidieť na Slovensku oživenie reprodukcie. Okrem spomenutých opatrení k tomu mohla prispieť eufória zo vzniku samostatného štátu, samozrejme, zvýšená sobášnosť i stiahnutie sa obyvateľov z verejného života do rodín v prostredí totalitného režimu.

Cieľom druhej nadväzujúcej časti príspevku je analýza procesu pôrodnosti a úmrtnosti v kombinácii s tým súvisiacimi populačnými prírastkami. Okrem toho sa pokúsime porovnať charakter reprodukcie s ďalšími európskymi krajinami v období druhej svetovej vojny.

2. PÔRODNOSŤ A PLODNOSŤ

Pôrodnosť i plodnosť mali na Slovensku v medzivojnovom období po skončení kompenzačnej fázy klesajúci trend. Z približne 38 ‰ klesla hrubá miera pôrodnosti do roku 1937 pod úroveň 24 ‰. Úhrnná plodnosť sa znížila z takmer 5 detí na necelých 2,8 dieťaťa na ženu. Rovnaký trend mal aj vývoj počtu narodených detí. V roku 1937 sa ich na Slovensku narodilo menej ako 80-tis. [22].

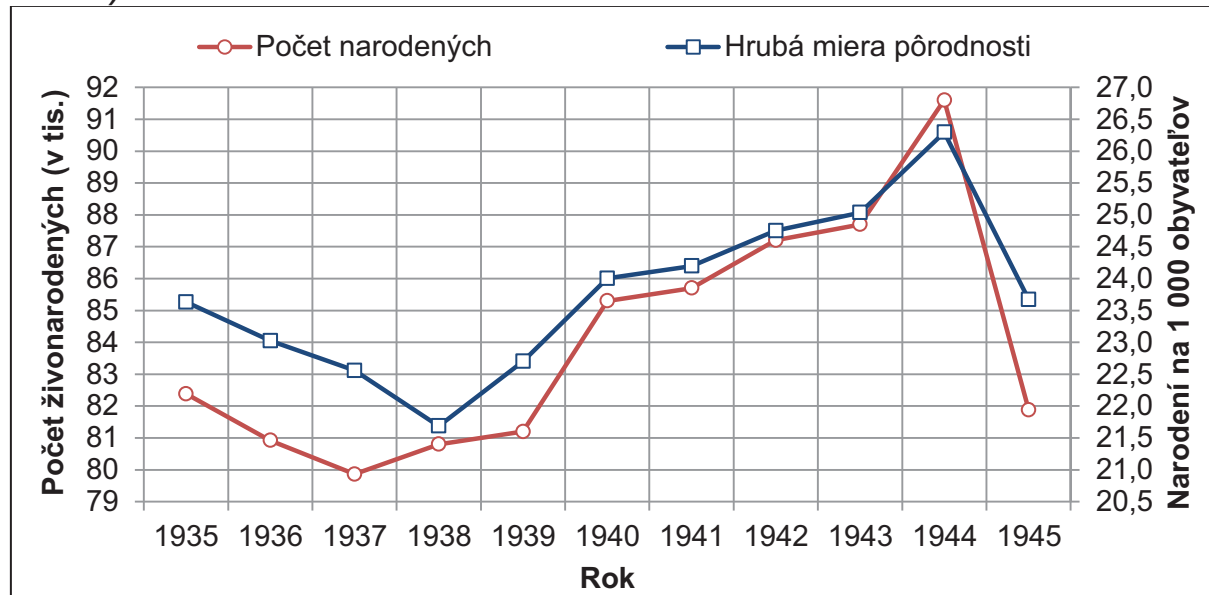
Nepriaznivá spoločenská a politická situácia v roku 1938 spôsobila ďalší pokles hrubej miery pôrodnosti, ktorá už dosahovala len 21,7 ‰. Na druhej strane postupné zvyšovanie počtu žien v reprodukčnom veku spôsobilo, že aj napriek klesajúcej intenzite pôrodnosti sa počet narodených detí mierne zvýšil na 80,8 tis. Upokojenie politickej i spoločenskej situácie, celý komplex pronatalitných a prorodinných opatrení spolu s niektorými reštrikčnými opatreniami (zákaz interrupcií, predávania antikoncepcie a pod.) spôsobili, že počet narodených detí aj intenzita pôrodnosti v podstate až do roku 1944 pomerne prudko rástli. V roku 1944 hrubá miera pôrodnosti už na Slovensku dosahovala takmer 26,5 ‰ a počet narodených detí dosahoval takmer hranicu 92-tis. Naposledy malo Slovensko takú vysokú pôrodnosť na začiatku 30. rokov pred veľkou hospodárskou krízou.

Posledný rok sledovaného obdobia a najmä jeho prvé štyri mesiace boli poznačené prechodom frontu. Ani zvyšná časť roka po uzavretí mieru však nepredstavovala pre napĺňanie reprodukčných zámerov vhodné podmienky. Odzrkadlilo sa to aj na vývoji pôrodnosti a počtu narodených detí. Medzi rokmi 1944 a 1945 došlo preto na Slovensku k významnému poklesu hrubej miery pôrodnosti na približne 23,5 ‰ a počet narodených detí klesol dokonca pod hranicu 82-tis.

Nárast počtu pôrodov i hrubej miery pôrodnosti môžeme vidieť nielen v populácii Slovenskej republiky (slovenského štátu, tzv. vnútro), ale aj v populácii území, ktoré boli po Viedenskej arbitráži zabraté (tzv. pohraničie). Z pohľadu hodnôt hrubej miery pôrodnosti je zrejmé, že vyššiu intenzitu pôrodnosť dosahovala s výnimkou rokov 1941 a 1942 vo vnútrozemí. Okrem toho zaujímavou a súčasne z nášho pohľadu aj logickou je tiež skutočnosť, že veľmi veľké rozdiely nachádzame práve v rokoch 1938 a 1939, keď práve pohraničné oblasti boli priestorom, kde bolo obyvateľstvo vystavené najväčším zmenám. Napätá situácia, následný záber území, odchod obyvateľstva a tiež krátka vojenská intervencia vytvorili nepriaznivé spoločenské

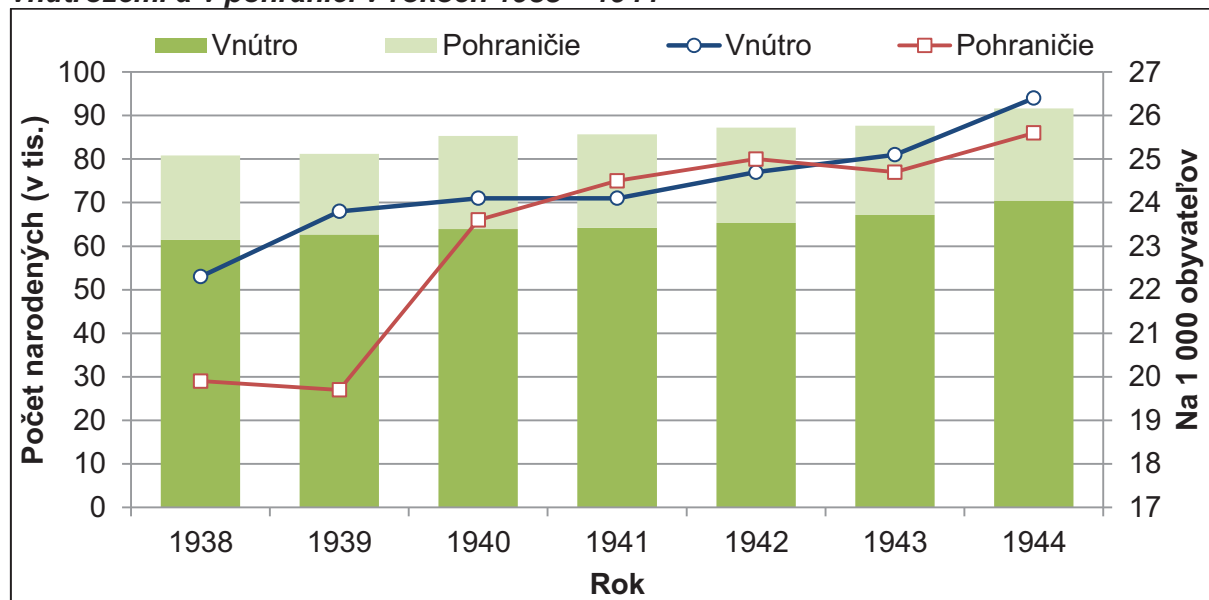
podmienky na reprodukciu. Výsledkom bol tak pravdepodobne značný pokles pôrodnosti a tiež počtu narodených detí v pohraničí v rokoch 1938 a 1939. Po roku 1939 sa však pomery upokojili a výsledkom bol nárast pôrodnosti aj v pohraničí.

Graf č. 1: Vývoj počtu narodených a hrubej miery pôrodnosti na Slovensku (celé územie) v rokoch 1935 – 1945

Zdroj údajov: [11,12], výpočty autora

Graf č. 2: Vývoj počtu narodených a hrubej miery pôrodnosti na Slovensku vo vnútrozemí a v pohraničí v rokoch 1938 – 1944

Zdroj údajov: [14], výpočty autora

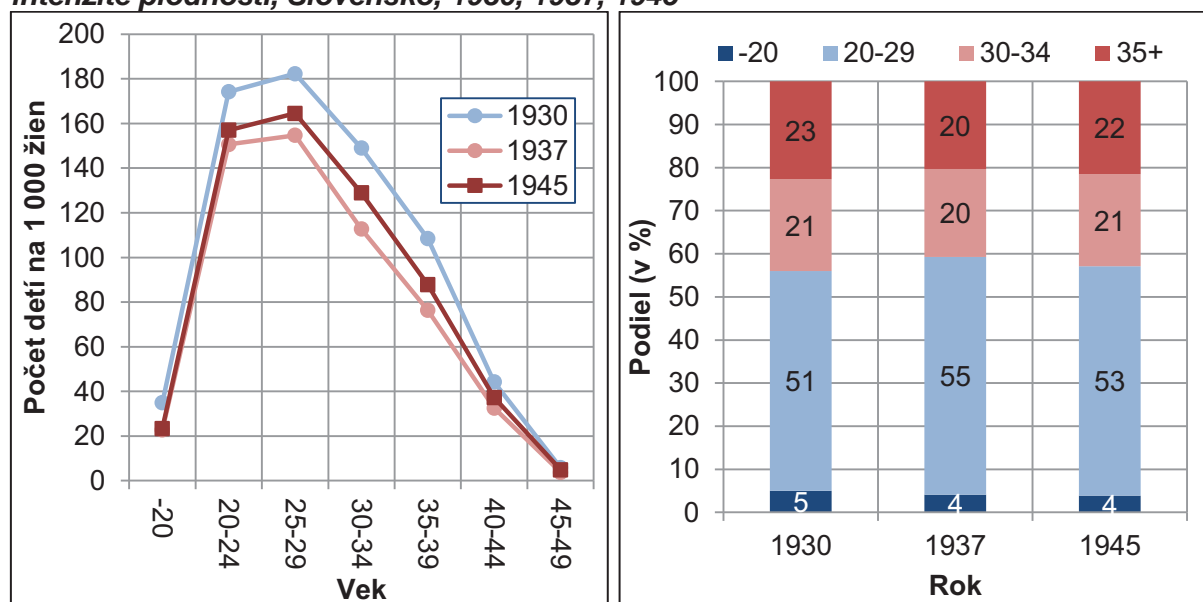
Ako sme uviedli v našom predchádzajúcom príspevku, väčšina údajov z obdobia Slovenskej republiky 1939 – 1944 nikdy nebola publikovaná a zostala len v rukopisných tabuľkách, ktoré sa však nezachovali. Z pohľadu obsahu publikovaných údajov v Štatistických zprávkach [23 – 29] je zrejmé, že najviac sa to dotklo práve procesu plodnosti. Okrem počtu narodených, živonarodených, mŕtvonarodených v kombinácii s legitimitou, ako aj miestom bydliska matky (okres)

neboli vydané žiadne ďalšie kombinačné triedenia. Až v roku 1945 dodatočne boli vďaka spätným zápisom získané údaje za celé Slovensko, teda aj za pohraničie a obce, v ktorých bol chod matričných úradov poznačený vojnovými udalosťami [11]. Publikované údaje dovolili výpočet aj niektorých (za normálnych okolností štandardných) ukazovateľov intenzity a charakteru procesu plodnosti. Podľa týchto údajov úhrnná plodnosť žien Slovenska v roku 1945 dosahovala úroveň troch detí. Je zrejmé, že aj napriek nepriaznivým okolnostiam v posledných dvoch rokoch vďaka oživeniu reprodukcie na začiatku 40. rokov bola stále ešte o niečo vyššia, ako môžeme vidieť v roku 1937. Aj to ukazuje na špecifický vývoj a podmienky reprodukcie počas druhej svetovej vojny.

Priemerný vek pri pôrode mal v medzivojnovom období mierne klesajúcu tendenciu. Z viac ako 30 rokov sa do roku 1937 dostal na úroveň niečo viac ako 29 rokov. V ďalších rokoch však nevieme povedať nič o jeho vývoji, keďže na jeho výpočet neboli nikdy publikované potrebné údaje. Môžeme len konštatovať, že v roku 1945 ženy v priemere rodili vo veku 29,4 roka.

Dlhodobu najvyššiu plodnosť dosahovali ženy vo veku 20 – 24 rokov a predovšetkým vo veku 25 – 29 rokov. Po dosiahnutí vrcholu intenzita, s akou rodili ženy na Slovensku, prudko klesala, pričom u -násťročných dievčat a žien vo veku nad 40 rokov bola plodnosť už nízka. Z pohľadu štruktúry plodnosti potom platilo, že práve vo veku 20 – 29 rokov sa koncentrovala hlavná časť z celkovej úhrnnej plodnosti.

Graf č. 3 a 4: Špecifické miery plodnosti a príspevky vekových skupín k celkovej intenzite plodnosti, Slovensko, 1930, 1937, 1945

Zdroj údajov: [23 – 29], výpočty autora

Zaujímavým vývojom prešiel aj podiel detí narodených mimo manželstva. Nevydatá matka rovnako ako jej dieťa (deti) sa v tradičnej slovenskej spoločnosti netešili príliš veľkej obľube. Preto aj váha nemanželských detí dlhodobo bola pomerne nízka. V 20. rokoch minulého storočia sa ich podiel pohyboval na úrovni 6 – 9 % s miernym poklesom od druhej polovice 30. rokov, ktorý vrcholil v roku 1943 na hladine 7 %. V nasledujúcich dvoch rokoch však nastal dynamický nárast, ktorý

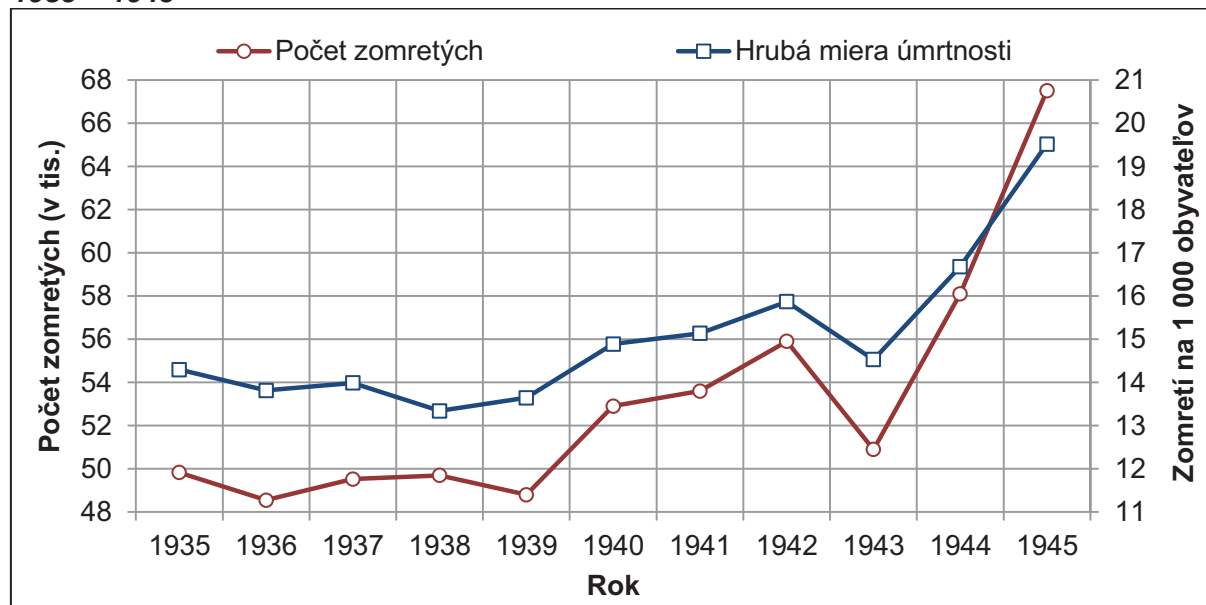
svoj vrchol dosiahol v roku 1945 až nad hranicu 11 %. Môžeme predpokladať, že tento vývoj bol podmienený všeobecne zhoršenou spoločenskou situáciou, prechodom frontu, s čím súviseli častejšie náhodné, krátkodobé známosti alebo aj také negatívne javy ako znásilnenie.

3. ÚMRTNOSŤ

Hrubá miera úmrtnosti klesala v medzivojnovom období z viac ako 20 ‰ na a tesne pod hranicu 14 ‰. Stredná dĺžka života pri narodení medzi rokmi 1920 – 1937 vzrástla u mužov zo 43,7 roka na takmer 52 rokov a u žien zo 44,6 roka na 54,6 roka [21]. Bol to výsledok zlepšovania úmrtnostných pomerov predovšetkým v dojčenskom a detskom veku a u žien aj v reprodukčnom veku. Dojčenská úmrtnosť však aj napriek tomu naďalej zostávala veľmi vysoká (140 – 150 ‰) [21].

Počet zomretých sa na Slovensku v druhej polovici 30. rokov pohyboval na úrovni 48,5 – 50-tis. osôb. V nasledujúcom období došlo k nárastu, ktorý vrcholil v roku 1942, keď na celom území Slovenska (aj so zabraným pohraničím) zomrelo takmer 56-tis. osôb. Medziročný pokles na necelých 51-tis. osôb vystriedal ďalší dramatický nárast, ktorý súvisel predovšetkým s vojnovými udalosťami. V roku 1945 zomrelo na Slovensku viac ako 67,5 tis. osôb. S týmto vývojom korešpondovali aj zmeny v hodnotách hrubej miery úmrtnosti. Kým v druhej polovici 30. rokov na 1 000 obyvateľov zomrelo 13 – 14 osôb, v roku 1942 to už bolo približne 16 ‰. Po miernom medziročnom poklese (na 15 ‰) sa hrubá miera úmrtnosti v roku 1945 zvýšila až nad hranicu 19 ‰. Na takejto úrovni bola naposledy v polovici 20. rokov minulého storočia.

Graf č. 5: Počet zomretých a hrubá miera úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1935 – 1945

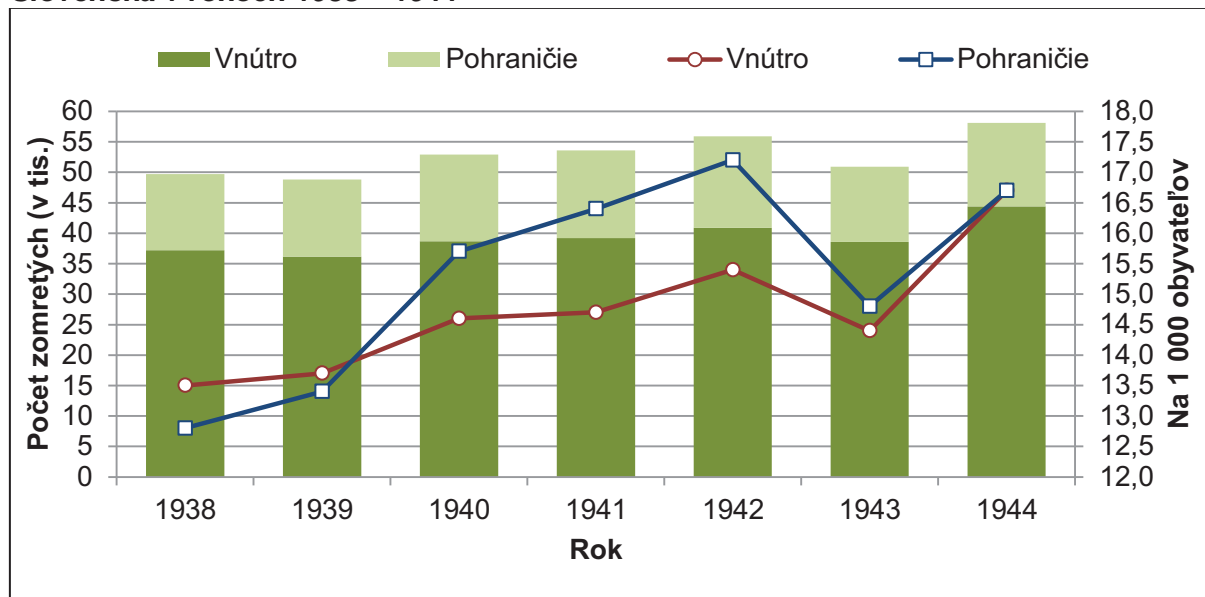
Zdroj údajov: [11,12], výpočty autora

Nárast hrubej miery úmrtnosti medzi rokmi 1938 a 1942 a tiež 1943 a 1944 sa týkal nielen Slovenskej republiky (vnútrozemia), ale identifikujeme ho aj v pohraničí. Zároveň môžeme vidieť, že kým v rokoch 1938 a 1939 bola hrubá miera úmrtnosti o niečo vyššia vo vnútrozemí, v nasledujúcich troch rokoch došlo v pohraničí k výraznému nárastu jej hodnôt. V súčasnosti bez hlbšej historickej analýzy však

nevieme povedať, čo stálo za týmto vývojom. V roku 1943 sa sledované rozdiely takmer vyrovnali a v roku 1944 dokonca hodnoty hrubej miery úmrtnosti vo vnútrozemí i v pohraničí boli už rovnaké.

Graf č. 6: Vývoj počtu zomretých a hrubej miery úmrtnosti vo vnútrozemí a v pohraničí Slovenska v rokoch 1938 – 1944

Zdroj údajov: [14], výpočty autora

Slovensko malo dlhodobo pomerne vysokú intenzitu dojčenskej úmrtnosti. Zlepšenie v medzivojnovom období však bolo len veľmi mierne a z 1 000 živonarodených detí v druhej polovici 30. rokov stále zomieralo do prvého roku života približne 150 detí. Aj v rokoch 1938 – 1945 zostala intenzita dojčenskej úmrtnosti stále vysoká. Na začiatku sledovaného obdobia vidíme síce mierny pokles až na 133 – 135 ‰, no už v rokoch 1942 a 1943 to opätovne bolo 150 zomretých dojčiat na 1 000 živonarodených detí. Nad úroveň 140 ‰ sa úmrtnosť detí do jedného roku života udržala aj v nasledujúcich rokoch, pričom najmä v poslednom z nich (rok 1945) došlo k výraznému nárastu až na takmer 169 ‰. Je zrejmé, že tento vývoj bol do značnej miery ovplyvnený nepriaznivými podmienkami v posledných mesiacoch vojny i v období tesne po jej skončení. Príčinou takej vysokej úmrtnosti detí v prvom roku života boli predovšetkým nepriaznivé úmrtnostné pomery detí v ponovorodeneckom veku. Navyše zhoršenie spoločenskej situácie a tým aj životných podmienok rodín v posledných dvoch vojnových rokoch s najväčšou pravdepodobnosťou prispeli k zvýšeniu váhy ponovorodeneckej úmrtnosti. Na 1 000 živonarodených detí v rokoch 1938 – 1943 pripadalo približne 51 – 61 zomretých detí vo veku do 28. dňa života a 81 – 98 vo veku od 28. dňa do prvého roku. V rokoch 1944 a 1945 však ponovorodenecká úmrtnosť už dosahovala 95 ‰, resp. takmer 129 ‰.

Najčastejšie používaný indikátor intenzity úmrtnosti – strednú dĺžku života pri narodení – je možné vzhľadom na nedostupnosť publikovaných údajov (zomretí podľa veku a pohlavia) pre sledované obdobie vypočítať len v rokoch 1939 – 1941 a v roku 1945. V medzivojnovom období sa jej hodnota u mužov zvýšila z približne 43,7 roka na 52 rokov a u žien to bolo zo 44,6 na 54,5 roka. Priemer za roky

1939 – 1941 hovorí, že práve narodení muži by sa boli mali šancu dožiť niečo viac ako 53 rokov a ženy 57 rokov.

V roku 1945 však stredná dĺžka pri narodení u mužov dosiahla úroveň 42 rokov a u žien 50,5 roka. Oproti koncu 30. a začiatku 40. rokov to bol v mužskej populácii pokles o približne 11 a u žien o 7 rokov. Tento nepriaznivý vývoj bol jednoznačne podmienený vyššou úmrtnosťou v dôsledku vojnových operácií, ktoré priamo zasiahli územie Slovenska. Po skončení vojny to podmieňovala tiež problematická epidemiologická situácia v prvých povojnových mesiacoch a viaceré s tým spojené spoločenské problémy. Ich vplyv však bol len dočasný a v nasledujúcich rokoch pomerne rýchlo došlo k návratu na normálnu úroveň úmrtnosti.

Dlhodobu hlavnú úlohu v procese úmrtnosti na Slovensku zohrávali epidemické, endemické a infekčné ochorenia (nákazlivé a cudzopasné choroby), nasledované ochoreniami tráviacej a dýchacej sústavy [21]. Zmeny v epidemiologickej situácii v medzivojnovom období však ukázali, že do popredia sa postupne začali dostávať ochorenia obehovej sústavy a čiastočne aj nádorové ochorenia [k epidemiologickej tranzícii pozri 9].

Keďže publikované údaje boli dostupné len za roky 1939 – 1941 a rok 1945 a svojou povahou umožňujú hodnotiť iba početnosť a štruktúru úmrtí podľa príčin smrti, obmedzíme sa len na krátke zhrnutie získaných výsledkov, pričom druhý spomenutý rok budeme analyzovať zvlášť. Nákazlivé a cudzopasné ochorenia tvorili 13 – 15 % z úmrtí, ochorenia dýchacej sústavy 16 – 19 %. Z pohľadu civilizačných ochorení najvyššiu váhu mali kardiovaskulárne ochorenia (viac ako 11 %). Váha nádorových ochorení dosahovala v sledovanom období približne 5 – 6 %. Dôležitú úlohu okrem už zmienených príčin smrti zohrávali aj ochorenia tráviacej sústavy (6 – 8 %) a zvlášť ochorenia útleho veku (niečo viac ako 9 %). Z pohľadu etológie bola špecifickou príčinou smrti staroba. Táto príčina sa v rokoch 1939 – 1941 podpísala pod približne 19 – 21 % úmrtí. Svedčí to o nedostatočnej alebo nepresnej klasifikácii, limitách lekárskej vedy a tiež je to výsledok vysokého podielu príčin smrti určených laickou osobou.

Štruktúra úmrtí podľa príčin smrti z roku 1945 bola výrazne poznačená vysokým podielom kategórie „smrť z násilia a úrazov“ (viac ako 20 %). Pri detailnejšom pohľade do hlbšej analýzy tejto kategórie sme zistili, že hlavnou zložkou boli úmrtia osôb v dôsledku vojenských operácií a s nimi úzko súvisiacich následkov. Z celkového počtu zomretých v roku 1945 predstavovali tieto príčiny smrti u mužov viac ako pätinu a u žien takmer desatinu prípadov.

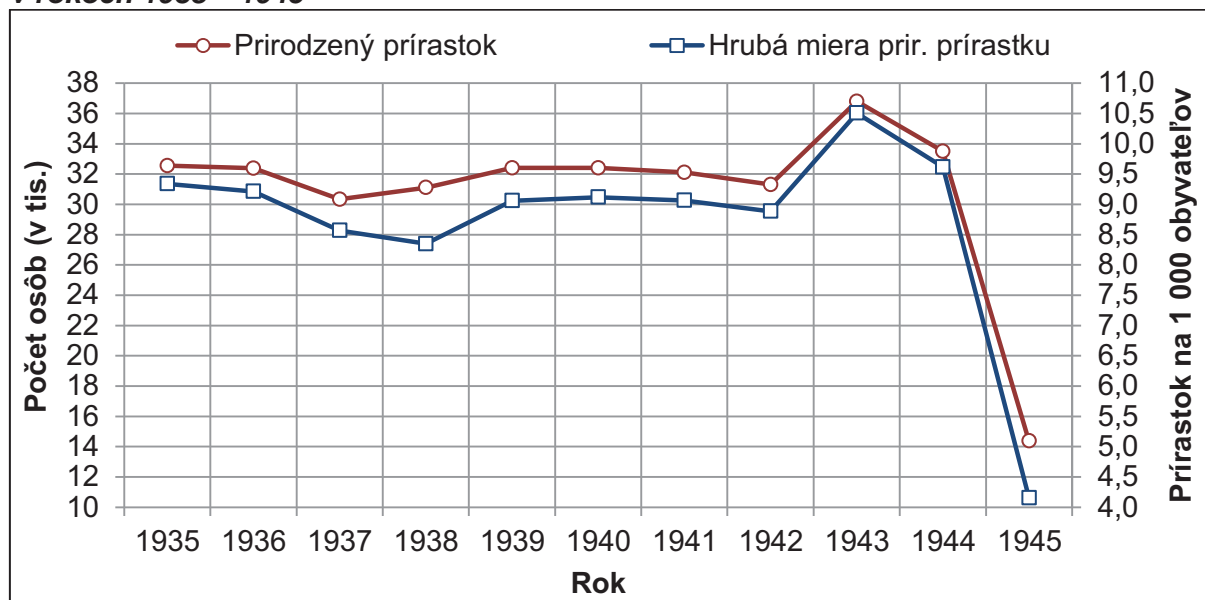
4. PRIRODZENÝ PRÍRASTOK OBYVATEĽSTVA

Aj napriek klesajúcemu prirodzenému prírastku obyvateľstva bolo Slovensko počas celého medzivojnového obdobia ziskové. Prevaha živonarodených nad zomretými z úrovne takmer 57-tis. osôb klesla v roku 1937 len na niečo viac ako 33-tis. osôb. Hodnota hrubej miery prirodzeného prírastku sa znížila z 15 – 18 osôb na 1 000 obyvateľov na menej ako 10 ‰. Nepriaznivá politická a spoločenská situácia v roku 1938 spôsobila ďalší pokles, keď hrubá miera prirodzeného prírastku dosahovala už len približne 8 ‰. Predovšetkým oživenie pôrodnosti prispelo k nárastu populačných prírastkov prirodzeným pohybom. V roku 1943 už opäť presahovali hranicu 10 osôb na 1 000 obyvateľov (10,5 ‰), čo v absolútnom

vyjadrení znamenalo prírastok 37-tis. osôb. Už v roku 1944 nastal mierny pokles (9,6 ‰; 33,5 tis. osôb), no veľmi nepriaznivá situácia vznikla v roku 1945. Prirodený prírastok v absolútnom vyjadrení už dosiahol len 14,4 tis. osôb a na 1 000 obyvateľov pribudli v priemere len 4 osoby.

Graf č. 7: Prirodený prírastok a hrubá miera prirodeného prírastku na Slovensku v rokoch 1938 – 1945

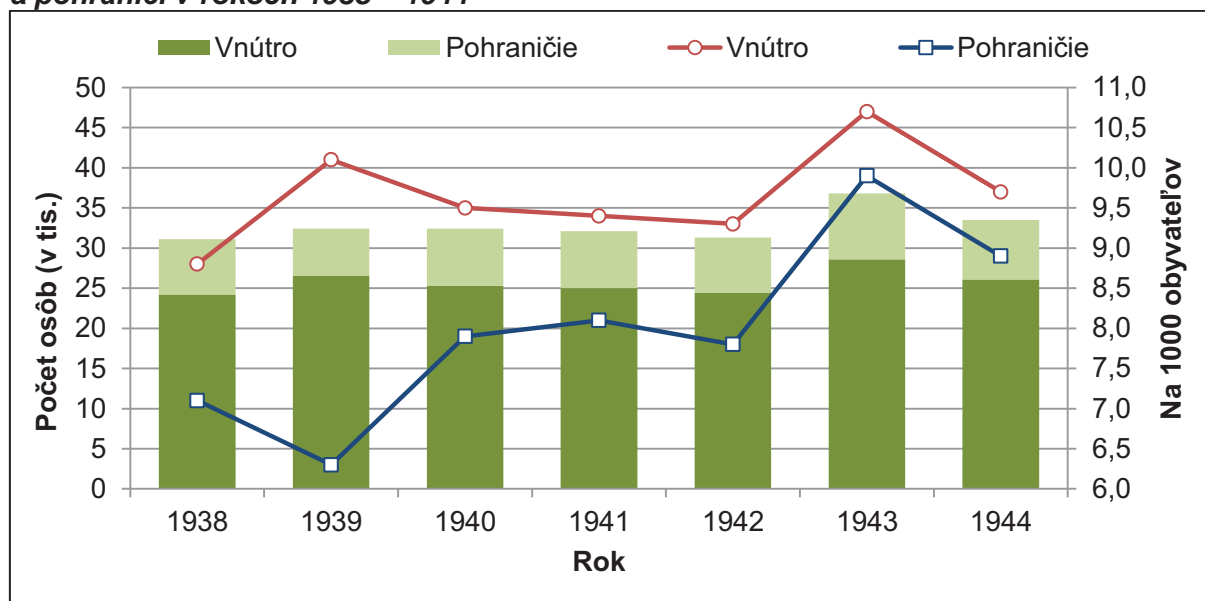

Zdroj údajov: [11,12], výpočty autora

Prevaha počtu narodených nad počtom zomretých existovala v rokoch 1938 – 1944 nielen v populácii Slovenskej republiky (vnútrozemie), ale aj v populácii územia zabratého po Viedenskej arbitráži (pohraničie). Hodnota hrubej miery prirodeného prírastku vo vnútrozemí bola s výnimkou nárastu v rokoch 1939 a 1943 stabilne na úrovni 9,5 ‰. Oveľa väčšiu dynamiku vo vývoji prirodeného prírastku zaznamenalo pohraničie. Po výraznom poklese medzi rokmi 1938 a 1939 došlo následne k miernemu nárastu a následnej stabilizácii na úrovni 8 ‰. Ešte väčší nárast hrubej miery prirodeného prírastku v pohraničí vidíme medzi rokmi 1942 a 1943, keď na 1 000 obyvateľov pribudlo takmer 10 osôb. Aj vo vnútrozemí sa kombinácia úrovne úmrtnosti a pôrodnosti postarala o to, že v roku 1943 populácia Slovenskej republiky zaznamenala najväčšie prírastky (viac ako 10,5 ‰). V poslednom roku, za ktorý disponujeme potrebnými údajmi, sa hrubá miera prirodeného prírastku znížila. Vzhľadom na nepriaznivú situáciu môžeme predpokladať, že rovnaký trend mal tento ukazovateľ aj v roku 1945 vo vnútrozemí i v pohraničí.

Okrem špecifického vývoja prirodeného prírastku je zrejme, že počas celého sledovaného obdobia rýchlejšie priradeným pohybom rástla populácia Slovenskej republiky (vnútrozemia). Zároveň je tiež z nasledujúceho obr. 8 zrejme, že rozdiely medzi vnútrozemím a pohraničím sa zmenšovali. Hlavnú úlohu pritom zohrávali predovšetkým nepriaznivé udalosti z konca 30. rokov, ktoré výraznejšie ovplyvňovali charakter reprodukcie v pohraničí.

Graf č. 8: Prírodný prírastok a hrubá miera prirodzeného prírastku vo vnútrozemí a pohraničí v rokoch 1938 – 1944

Zdroj údajov: [14], výpočty autora

5. MEDZINÁRODNÉ POROVNANIE

Úroveň plodnosti vo väčšine krajín severnej, západnej a čiastočne aj strednej Európy bola ovplyvnená skorším začiatkom a mierou rozšírenia historických zmien charakteru a intenzity reprodukčného správania známych pod označením demografická revolúcia (tranzícia) [pre Slovensko pozri 1, 2, 33, 34]. Naopak, v krajinách južnej a najmä východnej Európy k tejto kvantitatívno-kvalitatívnej transformácii začalo dochádzať s časovým oneskorením a samotný proces ešte nebol ukončený. V prípade, že budeme hovoriť o ukončení zmien pôrodnosti pri úrovni hrubej miery pôrodnosti pod hranicou 20 ‰ [10], potom sa skutočne väčšina štátov západnej a severnej Európy na konci 30. rokov i v prvej polovici 40. rokov nachádzala pod touto hranicou. Najvyššiu hrubú mieru pôrodnosti dosahovali balkánske krajiny, populácie južnej a východnej Európy. Do tejto skupiny môžeme zaradiť aj Slovensko [15 – 17].

Zaujímavosťou vývoja pôrodnosti počas druhej svetovej vojny je nárast jej intenzity vo viacerých populáciách. Tento trend môžeme vidieť okrem Slovenska aj napríklad v Česku, Nemecku, Francúzsku, vo Veľkej Británii, v Grécku a Taliansku [15 – 17, pozri aj 13]. Príčiny je potrebné hľadať nielen v celom komplexe propopulačných opatrení (napr. Taliansko, Nemecko, Slovensko), ale aj v snahe vyhnúť sa pracovnému nasadeniu, odvedeniu na front (Česko). Okrem toho môžeme predpokladať, že na okupovaných územiach v politicky špecifických podmienkach došlo k stiahnutiu sa z verejného života a príklonu k rodine (napr. Holandsko, Belgicko, Nórsko).

Z pohľadu úmrtnosti Slovensko dlhodobo patrilo v európskom priestore ku krajinám s nepriaznivými úmrtnosťnými pomermi [21]. Ak sa pozrieme na krajiny, za ktoré máme počas druhej svetovej vojny dostupné údaje o strednej dĺžke života pri narodení, môžeme povedať, že najvyšší počet potenciálnych rokov pred sebou mali muži i ženy na severe Európy (Nórsko, Švédsko, Dánsko, Island) a tiež v niektorých štátoch západnej Európy (Holandsko, Švajčiarsko). Na opačnej strane stáli

predovšetkým stredomorské štáty (Španielsko, Portugalsko) spolu so Slovenskom [15 – 17]. Oproti demograficky najvyspelejším štátom Európy zaostávali o približne 15 rokov u oboch pohlaví. Dostupné údaje tiež potvrdili, že okrem Slovenska sa nepriaznivá situácia spolu s vojenskými operáciami premietli do poklesu strednej dĺžky života pri narodení aj v ďalších krajinách (Holandsko, Francúzsko, Taliansko, Fínsko) [15 – 17].

6. ZÁVER

Reprodukčné správanie obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny v mnohých ohľadoch síce priamo nadviazovalo na predchádzajúci vývoj, no je tiež zrejmé, že v jeho charaktere sa odzrkadlila aj meniacia sa politická, spoločenská a tiež vojenská situácia. Súčasne je tiež potrebné podotknúť, že na tieto zmenené podmienky dokázal populačný vývoj pomerne rýchlo reagovať.

Vo všeobecnosti stagnáciu a dokonca pokles z rokov poznačených politickým i spoločenským napätím pred rozpadom Československa a po ňom jednoznačne vystriedalo výrazné oživenie reprodukcie. Išlo pritom nielen o výsledok zlepšenia hospodárskych i politických pomerov, ale aj o snahu samotných vládnych kruhov o presadenie prorodinných a pronatalitných opatrení. Na druhej strane boli prijaté aj niektoré reštrikčné opatrenia, ktoré mali zabrániť ukončeniu tehotenstva inak ako pôrodom, prípadne opatrenia, ktoré sa snažili obmedziť dostupnosť kontracepčných prostriedkov. Okrem toho je potrebné tiež vnímať charakter reprodukcie v spojitosti so špecifickou spoločenskou a politickou situáciou, keď veľká časť osôb nachádzala uplatnenie v rodine a stiahla sa z verejného života. Spoločne vznikla pomerne priaznivá populačná klíma, ktorá sa odzrkadlila vo výraznom náraste počtu narodených detí i v samotnej intenzite pôrodnosti. Z pohľadu úmrtnosti výraznejšie zmeny nevidíme s výnimkou posledných dvoch rokov, keď nastalo výrazné zhoršenie úmrtnostných pomerov. Najväčší vplyv na to mal predovšetkým priebeh vojnových udalostí, ktoré sa priamo dotkli už aj populácie Slovenska. Ten sa podpísal aj pod pokles pôrodnosti.

Celkovo tak môžeme povedať, že po upokojení situácie na konci 30. rokov nastalo na Slovensku pomerne značné oživenie reprodukcie, čo sa odzrkadlilo aj na rastúcich populačných prírastkoch. V rokoch 1944 a 1945 však prevážil efekt nepriaznivej situácie a populačná dynamika sa výrazne spomalila.

Slovensko tak aj počas druhej svetovej vojny patrilo v európskom priestore k štátom s vyššou plodnosťou a súčasne aj vyššou úmrtnosťou.

Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0199-12 „Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)“ a je výstupom projektu VEGA č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“.

LITERATÚRA

[1] FIALOVÁ, L. – PAVLÍK, Z. – VEREŠ, P.: Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries. In: Population Studies, 1990.

- [2] FIALOVÁ, L.: Druhá fáze demografické revoluce ČSR a SSR. In: Demografie, 1987, č. 1, s. 3 – 7.
- [3] HRNČIAROVÁ, D.: Ideál slovenskej ženy – gazdinej a domácej pani. In: TIŠLIAR, P. (zost.): Populačné štúdie I. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 333 – 389.
- [4] KORČÁK, J.: Prirozená mēna obyvateľstva za okupácie. In: Statistický zpravodaj, 1945, č. 3, s. 49 – 51.
- [5] KORČÁK, J.: Vzestup porodnosti za války. In: Statistický zpravodaj, 1945, č. 5, s. 111 – 113.
- [6] KORČÁK, J.: Odhad počtu obyvateľstva na Slovensku. In: Statistický zpravodaj, 1945, č. 6, 143 – 144.
- [7] KORČÁK, J.: Skryté oslabení československej populácie. In: Statistický zpravodaj, 1946, č. 1, s. 1 – 3.
- [8] LIVI-BACII, M.: Populace v evropské historii. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2003.
- [9] OMRAN, A. R.: The Epidemiologic Transition: A Theory of the Epidemiology of Population Change. In: The Milbank Quarterly, Vol. 83, 2005, No. 4, s. 731.
- [10] PAVLÍK, Z. – RYCHTAŘÍKOVÁ, J. – ŠUBRTOVÁ, A.: Základy demografie. Praha : Academie, 1986.
- [11] Pohyb obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1959.
- [12] POHYB obyvateľstva v bývalém Československu v letech 1934 – 1937. Československá statistika, sv. 163, řada XIV., sešit 7. Praha: SÚS, 1941.
- [13] SRB, V.: Porodnost v Československu a v cizině za války 1939 – 1945. In: Statistický zpravodaj, 1947, č. 2, s. 33 – 34.
- [14] SRB, V.: Pohyb obyvateľstva na území Československa 1938 – 1944. Demografie, 1993, č. 2, s. 73 – 94.
- [15] Statistical Year-book of the League of Nations 1940 – 1941. Geneva: League of Nations, 1941.
- [16] Statistical Year-book of the League of Nations 1941 – 1942. Geneva: League of Nations, 1943.
- [17] Statistical Year-book of the League of Nations 1942 – 1944. Geneva: League of Nations, 1945.
- [18] SVETONĚ, J.: Obyvatelstvo Slovenska za kapitalizmu. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958.
- [19] ŠKORVÁNKOVÁ, E. – HRNČIAROVÁ, D.: Ženy v období autonómneho Slovenska. In: Historické štúdie. Bratislava: Stimul, 2013, s. 261 – 298.
- [20] ŠKORVÁNKOVÁ, E.: Postavenie žien v období Slovenského štátu. In: TIŠLIAR, Pavol (zost.): Populačné štúdie I. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 167 – 332.
- [21] ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P.: Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937. Bratislava: STIMUL, 2008.
- [22] ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P.: Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937. Bratislava: Stimul, 2008.
- [23] Štatistické zprávy, 1942, č. 1, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 2 – 9.
- [24] Štatistické zprávy, 1942, č. 2 – 3, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 22 – 32.
- [25] Štatistické zprávy, 1942, č. 4, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 58 – 72.
- [26] Štatistické zprávy, 1942, č. 7, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 102 – 103.

- [27] Štatistické zprávy, 1942, č. 10, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 142 – 154.
- [28] Štatistické zprávy, 1942, č. 11 – 12, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 158 – 180.
- [29] Štatistické zprávy, 1943, č. 4, 3, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 26 – 37.
- [30] TIŠLIAR, P.: Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: TIŠLIAR, P. (zost.): Populačné štúdie I. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19 – 86.
- [31] TIŠLIAR, P.: Národnostný kataster Slovenska z roku 1940. MV SR – Slovenský národný archív v Bratislave, 2011, 1025 s.
- [32] Věkové složení obyvatelstva v letech 1920 – 1937 a 1945 – 1979 (ČSSR, ČSR, SSR). Česká statistika, sv. 27, Praha: Český statistický úřad, 1981.
- [33] VEREŠ, P.: Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910 – 1980. In: Demografie, 1986, č. 2, s. 110 – 117.
- [34] VEREŠ, P.: Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880 – 1910. In: Demografie, 1983, č. 3, s. 203 – 208.

RESUMÉ

Po rozpade Československa pôrodnosť v novej Slovenskej republike postupne rástla. Vrchol bol pozorovaný v roku 1944, keď hrubá miera pôrodnosti dosiahla úroveň 26,3 ‰. Tento vývoj bol výsledkom zlepšenia sociálnych podmienok, priaznivej populačnej klímy, novej populačnej politiky a populačných zmien vo vekovej štruktúre. Posledný rok sledovaného obdobia bol poznačený dramatickým poklesom pôrodnosti. Vojnové operácie, ktoré zasiahli územie Slovenska, zapríčinili zhoršenie populačnej klímy a výsledkom bol pokles plodnosti a nárast úmrtnosti. Aj napriek tomu hrubá miera pôrodnosti a úhrnná plodnosť boli vyššie ako na začiatku sledovaného obdobia. V roku 1945 priemerný počet detí na jednu ženu dosahoval úroveň 3 detí a hrubá miera pôrodnosti sa pohybovala mierne pod hranicou 24 ‰. Populácia Slovenskej republiky sa vyznačovala relatívne vysokou intenzitou úmrtnosti. Navyše hrubá miera úmrtnosti sa postupne zvyšovala (z 13 ‰ až na 19 ‰) s vrcholom v posledných dvoch rokoch. Maximum v rokoch 1944 a 1945 bolo výsledkom priebehu vojenských operácií priamo na území Slovenska. Stredná dĺžka života pri narodení v rokoch 1939 – 1941 dosahovala 53 rokov u mužov a 57 rokov u žien. V roku 1945 to bolo len 42 rokov u mužov a 50,5 roka u žien. Pokles počtu potenciálnych rokov života u novorodencov oboch pohlaví bol výsledkom nepriaznivej situácie v prvej polovici roka počas vojnových operácií. Veľký význam pre celkovú mieru úmrtnosti mala dojčenská úmrtnosť. V období rokov 1938 – 1945 sa dojčenská úmrtnosť pohybovala v rozmedzí 130 až 170 ‰. Jednou zo základných charakteristík dojčenskej úmrtnosti v populácii Slovenskej republiky bola relatívne vysoká miera ponovorodeneckej úmrtnosti (vo veku od 28 dní do 1 roka). Epidemiologickú situáciu Slovenska ovplyvňoval pomerne vysoký podiel úmrtí na respiračné a infekčné ochorenia a starobu ako konkrétnu príčinu smrti. Do popredia sa postupne tiež dostali ochorenia kardiovaskulárneho systému. Pokles prirodzeného prírastku obyvateľstva z medzivojnovom obdobia bol prerušený oživením reprodukcie obyvateľstva v prvých rokoch samostatnej Slovenskej republiky. Do konca jej existencie však zhoršujúce sa reprodukčné podmienky spôsobili zníženie populačného rastu.

RESUME

After the dissolution of Czechoslovakia natality in the new Slovak Republic gradually increased. The peak was observed in 1944, when crude birth rate reached 26.3 ‰. This development was a result of improved social conditions, favourable population climax, new population policy and population changes in age structure. The last year of the reference period was marked by dramatic decrease of natality. The military operations in the territory of Slovakia caused a worsening of population climax and resulted in fertility decline and mortality increase. Despite this situation, the crude birth rate and total fertility rate was higher than at the beginning of the reference period. In 1945, the average number of children per woman was 3.0 and the crude birth rate was slightly below 24‰.

Moreover, the population of the new Slovak Republic was characterized by relatively high intensity of mortality. The crude death rate gradually increased (from 13 ‰ to 19 ‰) with a peak in the last two years. The life expectancy at birth for years 1939 – 1941 reached 53 years for men and 57 years for women. In 1945, it was only 42 years for men and 50.5 years for women. The decline in number of the potential years of male and female newborn infants was caused by an unfavourable situation in first half of the year, during the military operations.

Infant mortality largely affected the total mortality rate. In the period 1938 – 1945 infant mortality rate ranged from 130 to 170 ‰. One of the fundamental characteristics of infant mortality in the population of the Slovak Republic was a relatively high rate of postneonatal mortality (aged 28 days to 1 year).

The epidemiological situation in the Slovak Republic was marked by relatively high percentage of deaths due to respiratory and infectious diseases and old age as a specific cause of death. Cardiovascular diseases have also gradually come to the fore.

A gradual decline in the natural population increase in interwar period was suspended by the recovery of the population reproduction in the first years of an independent Slovak state. However, during its existence the deteriorating reproductive conditions caused a decline in the population growth.

PROFESIJNÝ ŽIVOTOPIS

RNDr. Branislav Šprocha, PhD., absolvoval magisterské štúdium na Prírodovedeckej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe v odbore demografia a demogeografia (2006). V roku 2011 ukončil doktorandské štúdium v programe demografia. Od roku 2007 je vedeckovýskumným pracovníkom Inštitútu informatiky a štatistiky vo Výskumnom demografickom centre v Bratislave a od roku 2009 vedeckým pracovníkom Prognostického ústavu Slovenskej akadémie vied. V oblasti demografie sa špecializuje na problematiku sobášnosti a rozvodovosti, populačného vývoja a jeho dosahu na spoločnosť, venuje sa vybraným populačným štruktúram, reprodukčnému správaniu rómskeho obyvateľstva na Slovensku a tiež problematike populačných prognóz.

KONTAKT

branislav.sprocha@gmail.com